

Людмила Мостова

**НАРОД І НАРОДНІСТЬ
В ХУДОЖНЬОМУ МИСЛЕННІ П. КУЛІША**

Стаття присвячена дослідженню широкого кола людинознавчих проблем через призму позиції автора у висвітленні аспектів народу і народності.

Ключові слова: народ, народність.

The article is dedicated to the investigation the prism of the author's-principled position in the depicting of the aspects of the people and nationality.

Key words: people, nationality.

Як один з головніших модераторів ідейно-естетичного неспокою в літературі своєї доби, П. Куліш переходив в опозицію практично до всіх полемік, суперечок чи й просто суджень про призначення української літератури, її художню осібність, її найближче та далеке майбутнє. При цьому неодмінною рисою його побіжних зауважень, критичних виступів чи загальнотеоретичних міркувань було дистанціювання від решти пишучого загалу, що, принагідно зауважимо, зобумовлювалось не лише його вдачею, а й станом справ в практично не існуючому на початку другої половини ХІХ ст. українському літературознавстві. Зараз, коли зібрані у двокнижжі “Історія української літературної критики та літературознавства” супліки, передмови, рецензії та статті Г. Квітки-Основ’яненка, М. Костомарова, П. Куліша, І. Нечуя-Левицького, М. Драгоманова, І. Франка, Б. Грінченка стали текстуальним масивом, якому під силу не лише виглядати, а й бути одним із плацдармів вітчизняної естетичної думки, подібне твердження про відсутність у добу формування вітчизняної класики належно високої критичної самосвідомості може здатись епатажним і навіть образливим. Однак у часи спорадичних з’яв вищезгаданих матеріалів на сторінках наддніпрянських і галицьких видань літературну думку України найкраще і найповніше репрезентували чи й не виключно

художні твори. І лише з появою на загальнокультурному видноколі І. Франка ця думка набула певної самодостатності, системності й історичності.

П. Куліш, зрозуміло, так не вважав і мав для цього чимало підстав, позаяк смак до рефлексії у нього аж ніяк не погамовувався тільки поезією чи прозою. Історія, історіографія, культурологія, фольклористика, етнологія, лінгвістика теж здобули в його особі своєрідного адепта і навіть першовідкривача. Проте чи не найбільше сподівань на усенаціональне духовне поведирство він пов'язував зі словом. У тому числі й словом науково-публіцистичним, ширенню якого серед рідноземної громади заважала відсутність повноформатного літературного процесу, а з ним і широкого читацького загалу, для якого українськомовна книжка була приступною хіба в Галичині, де літературний процес (книговидання, преса, критичні студії) набував цивілізованої повноти. Але й за його ембріональності П. Куліш вважав розмаїті свої заняття такими, що виводять національну освіту й літературу зі стану довготривалої стагнації, вчать діездатному сучасному стилеві. “Перві списателі українські, — писав він Л. Милорадовичівні, — сього не розбирали: їм аби було по-своєму. Ми ж пішли далше: ми вже чуем тон речі і підняли її до вищого смаку” [1, 113]. Саме тому, каже він в іншому листі, не можна “назначать дешевої ціни моїм книжкам”, оскільки “отсії ксії коштують мені багато грошей і праці. А що ж робити, коли земляки забули читать по-своєму. Уже коли я їх не навчу, то не научить і лисий дідько” [1, 86].

Красномовне це зізнання досить вичерпно характеризує не лише Куліша-людину, а й те, що складало пафос і мету його життєдіяльності — за кожної нагоди і всіма можливими засобами *н а в ч а т и* рідномовний загал умілому поведженню зі словом, перетворюючи останнє із звичайного носія тої чи тої інформації на продукт високої освіченості й культури. Це ж зізнання містить вказівку на доволі специфічне ставлення П. Куліша до народності й народу; першу він аж ніяк не пов'язував з, так би мовити, наявним станом речей: майже суцільною неписьменністю низів і чужомовністю й чужодухістю єдинокровних верхів, — а в самому народі вирізняв насамперед прошарок натур талановитих, з котрих при безнастанній і наполегливій праці можна і треба виховувати носіїв національно виразної, свідомої своїх первнів і далекосяжних завдань культури. Щоправда, й тут Куліш-навчитель

і Куліш-митець не в усьому узгоджувались; останній свідомо прагнув власною художньою практикою сприяти народженню й утвердженню *української літературної мови*, а теоретико-поцінувальний його “двійник” вважав за конче необхідне усім пишучим бути “в тій школі, що п. Куліш рає кожному писателеві до науки”, тобто добре вивчувати “джерела словесності в творах самого народу і в його живій розмові”, аби ставати схожим “говіркою і вдачею на народ рідний” [4, 281]. “Ерудиція словесна, — зазначає він у розмові з О. Барвінським, — найбільше сяє в Нечуї. Оцей іде добрим шляхом. Сей знає всі думи, всі пісні, всі народні твори” [4, 282].

Похвалений у такий спосіб І. С. Нечуй-Левицький з цим у творчій своїй практиці цілком погоджувався, однак у своїх спогадах про автора наведених суджень пише: “Натура Кулиша была слишком нервная и поэтому в высшей мере сложная при его нервозности и высокой талантливости, а поэтому склонная к энтузиазму и крайним увлечениям в ту или другую сторону. Однажды в разговоре со мною он начал проводить ту мысль, что только “культура и культурность” должны быть мерилем всего: и истории, и поэзии, и жизни. С этим, конечно, мне нельзя было не согласиться, так как разговор шёл о культуре и культурности в общем смысле. Много-много лет спустя из последующих произведений Кулиша я только понял, к чему клонился тогдашний разговор. Кулиш пустил в ход это мерило и принялся “веять этою лопатою” и поэзию Шевченка, и историю Украины. Но дело в том, что “культуру и культурность” всякий понимает по-своему: демократ меряет её на свой аршин, аристократ меряет на совсем иную мерку, а клерикал понимает её ещё иначе... Кажется, Кулиша как эстетика слишком соблазнял *внешний блеск, внешняя культурность* старых польских панов... Взявши за мерило “свой собственный” принцип культурности, Кулиш, сказать правду, потом написал много вещей, с культурою ничего общего не имеющих и совсем-таки некультурных” [4, 291-293]. Цей жорсткий і — з огляду на світоглядно-художні переконання його автора — засадничо іншополюсний присуд потребує наразі детальнішого розгляду. Базується він на переконанні І. С. Нечуя-Левицького в тому, що “українська література зразу стала на таку стежку, на котру великоруська література ступила тільки в особі Гоголя й його школи: та стежка була реальна, національна і народна.

Як тільки українські письменники почали писати українським мужичим язиком, то нове прямування, так сказати, само далось в руки: мужичим язиком можна було писати поперед усього про народ, бо пани вже говорили великоруським язиком, а за сим сама по собі пішла ідея про національність та реальність в літературі” [3, 214]. Цікавлять нас наразі, зрозуміло, не такі загальнотеоретичні тонкощі, як можливість чи неможливість писати про народ мовою не мужичою, а “панською”, як і не те, на чому базується художня реальність і реалізм, позаяк сам автор далеко не безсумнівних про все це тверджень згадкою про Чарльза Діккенса, Теккерея, Флобера, Доде, Золя цілковиту залежність реалістичних художніх результатів від “мужичого язика” спростовує. “Сказати одним словом, — зауважує з цього самого приводу І. Франко, — реалізм як принцип літературний неясний ч. авторові, котрий дарма силується сховати тоту неясність за грімкими фразами” [3, 71].

Заради чіткішого уявлення про ці фрази наведемо одну з них і ми. “Українська література виявила в собі національний український дух та характер: широку гарячу фантазію, глибоке ніжне серце, тиху задуму, сміх з слізьми, гумор. Все се виявилось в українських народних піснях, в їх мотивах, зачипаючи самі глибокі струни серця. Такі національні психічні прикмети ясно і виразно проявились в творах національного українського поета Шевченка, в котрого, окрім фантазії, кожна стрічка, кожне слово ніби обмочене в чуття, ніби тільки виплило з глибини серця. Окрім психічного характеру, українська література виявляє й соціальний дух нації, котрий дуже одрізняє його од інших європейських та слов’янських націй. Глибокий демократизм пронизує українську жизнь од самого початку української історії до останніх нових часів” [3, 217].

Увіходить чи ні усе це в зміст тріади: реальна, національна і народна, — залишається доволі сумнівним, оскільки література живиться не одними чуттями або демократизмом, який (йдеться про демократизм) генерується *ставленням* до народу тих, хто про нього пише. А це означає, що й сама народність літератури є похідною багатьох і багатьох чинників: письменницького світогляду, ідеології, стильових вподобань, де (згадаймо “Тіні забутих предків” М. Коцюбинського) домінує не обов’язково “мужичий” слововжиток чи синтаксис, а суто мистецький різновид наскрізного художнього ви-

слову. Це саме стосується й “реалізму”, який не має ні станових, ні стильових обмежень і є “демократичним” хіба в царині форми, котра в Україні давно переступила рубіж “Народних оповідань” М. Вовчка чи “Кайдашевої сім’ї” І. С. Нечуя-Левицького і не перестала від цього бути національно забарвленою.

На подібні висновки наштовхує і доробок П. Куліша, в якому надибуємо чимало зауважень та суджень, позірно близьких до тих, що вважав за потрібне виголосити І. С. Нечуй-Левицький. Зокрема в чималій за об’ємом праці “Хутірська філософія і віддалена від світу поезія”, де її автор продовжує розмірковувати довкола ним же витвореного міфу про “Северный и Южный Русский народ”, який “есть одно и то же племя, при всём различии своих характеров, произведённом различием местности и общественной жизни” [2, 7]. Далі про “країну ратаїв, садівників і скотарів” (тобто Україну) мовиться буквально таке: “Ратаї за характером своєї праці не любили воєн, але без спротиву йшли до спільного війська й відзначалися в ньому як порядністю й чесністю, так і стійкістю в битві. Податі вони платили дуже справно: воїнам, які були розквартировані в їхньому краї, вони ставали приятелями. Взагалі, природа обдарувала їх тихомирним характером, схильним до приязності й гостинності. Достаток урожаїв і худоби був у них такий, що вони не тільки не зачиняли своїх дверей перед мандрівниками, які потребували гостинності, навпаки, заглядевши їх здалеку, бігли назустріч і просили не минати їхніх осель” [5, 231-232]. Зовсім інакшими були “воїни і торговці”, що “в особі свої учених людей, які по суті були обскуранти, звинувачували своїх смиромудрих сусідів у безвір’ї і нечестивості, й не через що інше, як через те, що трималися більше звичаю, ніж писаного закону стосовно віри” [5, 232]. Подібні фантазії хто зна чи вартували б згадки без красномовного зізнання: “В ті часи історії зовсім не існувало, з тієї простої причини, що не було ще наук, без підмоги яких, як у нас в Росії, історія є не що інше, як більш-менш доладно розказана казка... Та зате існувала прамати історії, а отже й філософії — поезія. Ся охоронителька, ся, можна сказати, нянечка чистої моральності процвітала більш за все там, де людина найменше вчиняла вояцьких подвигів, які становили, згідно з заведеним порядком, предмет особливих доглядів історії — саме в “в зеленому затишку, на тихих водах” [5, 232]. З моральних засад цього “затишку” й бере, на переконання П. Куліша,

одмінність творів українських письменників від “грязюки, що зветься найновішою російською літературою” [5, 154], тому що “украинские писатели пережили благополучно период критических авторитетов. Их спасло уважение к человеческой личности, как бы низко ни была она поставлена в гражданском обществе, а это уважение проявляется во всей устной словесности нашего народа, в его песнях, легендах, притчах, пословицах, верованиях и понятиях о человеке вообще” [6, 2, 523].

Як бачимо, для П. Куліша “народні заповіді” важили незмірно більше від тих чи тих літературних віянь, незгода з якими (аж до повного, як і в Нечуя-Левицького, заперечення авторитету новітнього російського письменства) могла мати джерелом й те, що російськомовні твори самого Куліша з творами Гоголя, Тургенєва, Толстого, Достоевського в один ряд ніким і ніколи не ставилися. Але й цей, суто гоноровий перекосяк не заступає найсуттєвішого: пожиттєвої Кулішевої переконаності в тому, що питомо українські письменники “засвидетельствовали своё родство в духе и истине с великою собирательною личностью простолюдина” [6, 2, 523]. Саме тут, на його думку, покоїться наріжний камінь не народовства по-галицьки чи народництва по-російськи, а природної і всеохопної народності рідноземної літератури, в ставленні до якої у Куліша траплялося всяке: щирий захват і так само щире гудження, намагання об’єднати її під власні естетичні “прапори” і повна ігнорація її потуг до духовно-естетичного розмаїття. Але й при цих нарцистичних метаннях незмінним залишалося Кулішеве прагнення щепити всім, хто його читав і хто мистецькому його “інстинкту” довіряв і вірив, смак до “літературності літератури”. Нечуєва думка про те, що після звернення до “мужичого язика” “сама по собі пішла ідея про національність та реальність в літературі”, Кулішем не просто відкидалася, а розглядалася як така, що перечить ідеї всього і всіх розвитку. У тому, зрозуміло, числі й розвиткові поезії та прози, що мали в Україні майстрів, які “не подделывались под простоватую речь человека неграмотного; они в счастливейших выражениях этой простоватой речи, принадлежавших людям по природе своей талантливым и, может быть, при своей неграмотности, гениальным, искали образцов и законов, как должно выражать душевные движения таким образом, чтобы литературному произведению сочувствовало как можно большее количество читате-

лей и слушателей”. “Воспроизведение слышанного, — нотує Куліш далі, посутньо закликаючи земляків до переходу від міметичної до рецептивної естетики, — в такой силе и истинности, чтобы те, кто не слышал, испытывали, читая написанное, то самое, что ощущал писавший, принадлежит, может быть, к тому роду искусства, что и воспроизведение в слове виденного глазами” [6, 2, 523]. Цей відхід від номінативно реалістичного “зображення життя в формах самого життя” до високомистецького *вираження істин особистісного* наповнення й ряду, без чого передача і засвоєння естетичної інформації перестають бути по-справжньому співтворчими, означив і певні зміни в трактуванні Кулішем принципу народності, яка передбачає “появление целой области литературных явлений во вкусе и в духе украинского народа” [6, 2, 524].

Щоправда, доводиться нагадати, смак, а надто безособово народний, не належить до феноменів рушійного кшталту, хоч розвиткові він, безумовно, піддається. Інша справа — дух, в якому (знову, як на приклад, вкажемо на “Тіні забутих предків”) естетичний модерн і світоглядна й світосприймальна сталість поєднуються так само органічно, як художня форма і зміст. П. Куліш, як на наш погляд, віддавав перевагу в творчому процесі саме духові, цим самим виводячи естетичну складову поняття “народ” з-під влади всього лиш звичаєвості й художнього “побутовізму”. Але й при цьому в його переконаннях залишалися невитравними контроверсійні передсуди “становості” у справах, де, як це довів доробок Франка, жоден із соціальних прошарків не має апріорних художніх позитивів чи негативів. До того ж подальший літературний поступ засвідчив історичну вичерпаність далекосяжного, як здавалося Кулішеві, пріоритету в справах мистецьких якоїсь одної, хай навіть високогуманної ідеї. У тому числі й тієї, що процеси творення підпорядковувала завданню комусь чи чомусь служіння. “Довольно с нас, — був переконаний (а, може, — переконував себе?) Куліш, — глубокого сознания, что мы все, как бы ни были различны наши силы, делаем дело народное и в настоящем строим будущность не собственную, не личную, а будущность нашего народа в неопределённо далёком времени. Сильное проникновение наше духом собирательной личности простолюдина и заявленный множеством ответ этой личности на наши человеческие понятия о ней и братские чувства к ней — служат нам достаточным ручательством,

что, при всей малости нашей, как отдельно взятых единиц, мы вместе делаем дело немалое” [6, 2, 526].

Брати до уваги подібні заяви, безперечно, необхідно: митець, на одміну, приміром, від фізика чи філософа, завжди вірить кожному не лише чуттєвому, а й мислительному імпульсу, що не заважає йому бути так само переконаним у своїй правоті й тоді, коли єство і розум надиктовують рядки, які суперечать “чистій” теорії:

*Народе без пуття, без честі і поваги,
Без правди у завітах предків диких.
Ти, що постав з безумної одваги
Гірких п'яниць та розбишак великих!
Єдиний скарб у тебе — рідна мова,
Заклятий для сусідського хижацтва:
Вона — твого життя міцна основа,
Певніша над усі скарби й багатства...[6, 1, 188].*

Утім, логіка подібних інвектив лежить за межами літератури, що не стосується, зрозуміло, мови, яку Куліш любив, гранив, збагачував і з якою пов'язував головніші з менталітетних ознак художнього письма. Народного, але не простонародного, що й складає головну відмінність Кулішевого ставлення до народності літератури, яка, на глибоке його переконання, окрім уваги й поваги до простолюдина, вимагала ще й високого мистецького хисту. Базованого (це теж належить до заповітів митця) на не менш високій “ерудиції словесній”.

Список використаних джерел

1. Вибрані листи Пантелеймона Куліша українською мовою писані. — Нью-Йорк — Торонто, 1984.
2. Записки о Южной Руси. В Двух томах. — К.: Дніпро, 1994.
3. Історія літературної критики та літературознавства. Хрестоматія. Книга друга. — К.: Либідь, 1998.
4. *Пантелеймон Куліш*. Матеріали і дослідження. — Львів-Нью-Йорк, 2000.
5. *Пантелеймон Куліш*. Моє життя. — К., 2005.
6. *Пантелеймон Куліш*. Твори в двох томах. — К. — Т. 2. — 1989.